

*Elza İSMAYILOVA**Xəzər Universiteti**e-mail: elzaxanim@yahoo.com*

“KOROĞLU” DASTANINDA DİNİ MOTİVLƏR (Azərbaycan və Türkiyə variantları əsasında)

Xülasə

“Koroğlu” dastanında maraq doğuran cəhətlərdən biri dini motivlərdir, daha doğrusu, dini inanclara münasibətdir. Bu məqalədə “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və Türkiyə variantlarındakı dini motivlər ilk dəfə olaraq geniş şəkildə araşdırılır və bu motivlərin işlənməsinin ana xətti göstərilir.

Mövzu hər iki variant boyunca izlənilir və dastanda Qurandan gələn obraz və süljetlərin oynadığı rolun üzə çıxarılmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Koroğlu, din, motiv, dastan, variant

RELIGIOUS MOTIVES IN KOROGHLU EPIC (Based on Azerbaijani and Turkish versions)

Summary

One of the points which raises an interest in Koroghlu epic is religious motives, particularly attitude towards religious beliefs. In this articles, both in Azerbaijani and Turkish versions, those beliefs are widely studied for the first time as well as usage of them is widely demonstrated.

The topic has been studied in both versions, as well as the role of characters and plots from the Holy Book Koran has been shown.

Key words: Azerbaijan, Turkey, Koroghlu, religion, motive, epic, version

РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В ДАСТАНЕ «КОРОГЛУ» (На основе азербайджанского и турецкого вариантов)

Резюме

В дастане «Короглу» одной из сторон, вызывающей интерес являются религиозные мотивы, а точнее, отношение к религиозным вероисповеданиям.

В данной статье впервые исследуются религиозные мотивы в азербайджанском и турецком вариантах дастана «Короглу» и показывается использование мотивов. Тема прослеживается в обоих вариантах, а также уделяется внимание выявлению роли образов и сюжетов, появляющихся в дастане из Корана.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Короглу, религия, мотив, дастан, вариант

Dastanlarımızda inanc, etiqad məsələsi həmişə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Orta əsrlərdə dinin hakim ideologiya olduğu dövrdə belə bir vəziyyət tamamilə təbii idi. Dastanın şüurlara nüfuz etməsi baxımından dini motiv özünəməxsus əhəmiyyət daşıyırdı. Bunun üçün “Koroğlu” dastanında dini motivləri izləmək xüsusi maraq doğurur. Dastandakı bu motivləri aşağıdakı başlıqlar altında incələmək mümkündür:

I Allah

İslam dininə görə, Allahın varlığına və birliyinə inanmaq ilk və ən vacib şərtlərdən sayılır. İslam dininin təməli olan Allahın varlığı və birliyi motivləri dastanlarımızda geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. “Koroğlu” dastanının variantlarında da dini motivlər içərisində Allahın varlığı, insanın Ona inam və dərinə bağlılığı aparıcı motivlərdəndir. Təbii ki, dini anlayışların başında hər şeyin yaradıcısı və sahibi olan Allah gəlir. Dastanın Azərbaycan və Türkiyə variantlarında dəfələrlə Allahın adı çəkilir və ondan yardım istənilir:

– Ay oğul, səni and verirəm, o bir yaradan Allaha, əgər Tərcəm elindən olan Nəzər Cəlalısənə, de” [11, s.53]; Allahı çağırıb düşürəm yola. Bu dərddə sinəmdə qala qoymaram [5, s.206]; Allah yardım eder burada bize [3, s.145]; Allah beni Arab etdi Han evimi harab etdi [10, s.200]; – Hey... Yalvarırsan Allaha yalvar, benden sana medet yoktur [7, s.24]; Buyur – dedi – kardeş, “insan oğlunun kalbini Cenab-ı Allah’ - tan başka kimse bilmez” [8, s.47]; Zalimin zülmü varsa, mazlumun da Allahı var [17, s.126].

Burada bir məsələyə diqqət yetirək ki, dastanda Allahın birliyi haqqında fikirlər də öz bədii ifadəsini tapır. Məlumdur ki, teoloji görüşlərə görə, Allah vahid, əzəli və əbədi varlıqdır. Qurani-Kərimin əl-İxlas surəsinin 1-ci ayəsində yazılır: “[Ya Peyğəmbər! Allahın zəti və sifətləri haqqında səndən soruşan müşriklərə [de ki: “[Mənim Rəbbim olan] O Allah birdir [heç bir şəriki yoxdur]” [16, s. 647]. Teoloji sistemdə olan bu tezis dastanda belə poetikləşdirilmişdir:

O Allahın birliyinə,
Düşmənlərin korlığına,
Koroğlunun sağlığına
Qoy tökülsün o tellərin. [14, s.244]

Şükür olsun, bir Allaha, /Bu gələn Eyvaz səsidə. [5, s.343]

Dastanda Allahın Qadir Allah şəklində də ifadə olunması müşahidə olunur:

Qadir Allah, qəzəb eylə birahə,/İstərəm mən kömək həmişə səndən [14, s.570]; Oxuram qulhüvəllahı,/Çağıraram qadir Allahı [12, s.71]; Qadir Allah səni bizdən almasın,/ Qoç Koroğlu, sağlıqnan gələsən [14, s.702].

Onu da qeyd edək ki, Qurani-Kərimin bir sıra surələrində, o cümlədən əl-Qəmər surəsinin 55-ci ayəsində bu addan [Heç bir yersiz söhbətə və günaha təhrik olunmayan] haqq məclisində, qadir hökmdar Allahın hüsurunda olacaqlar!] söz edilir [16, s.545].

Dini mətnlərdə Allah Təalanın ad və sifətlərindən bəzisi xatırlanmışdır. Qurani-Kərimdə buyurulur: Ən gözəl adlar Allahındır. Onu bu adlarla çağırıb dua edin... (əl-Əraf, 180; 16, s.145). Dini mənbələrə görə, Allahın min bir adı vardır. Allahın adlarından doxsan doqquzu əsməül-hüsna (gözəl adlar) adlandırılıb. Həzrəti Peyğəmbərdən rəvayət edilən hədislərin birində deyilir: “Allahın 99 ismi var. Kim onların mənasını bilərək əzbərləyib, sayarsa, Cənnətə girər” (https://az.wikipedia.org/wiki/Allah%C4%B1n_99_ad%C4%B1 - sitat istinad-3“Səhihi-Müslim”, “Səhihi-Buxari”-<https://az.wikipedia.org/wiki/Allah>).

Bildiyimiz kimi, bu adların içərisində Allah adı daha geniş yayılmışdır. Burada bir məsələyə diqqət yetirməliyik ki, Allahın sifətlərinin çoxluğu Onun öz vücudunun çoxsaylı olması demək deyil. Bütün sifətlər vahid Allahda toplanıb (<http://m2.islam.az/artic-le/a-811.html>).

Nəzərinizə çatdıraq ki, “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və Türkiyə variantlarında da Allahın adlarına müraciət olunub: Dastanda Allahın istifadə olunan, işarət edilən ad və sifətlərinə diqqət yetirək:

A - Rəbb (əl-Rəbb/bəsləyən, yetişdirən)

Rəbb sözü Allahın adlarından birini bildirir. Sahib, yiyə, ağa, idarə edən, nemət əta edən və s. kimi mənaları bildirir. Bu söz Quranda Allah sözündən sonra ən çox işlədilən ilahi bir addır. Hədislərdə də Allahın adlarından biri kimi qeyd olunur.

Rəbb sözü “Koroğlu” dastanında ya tək, ya da ya nidası ilə birlikdə işlənmişdir:

Bolu bəyinin ona “Rabbini seversen tutsak ol!” deməsi ilə Koroğlu təslim olur, ona əl qaldırmır [1, s.162]; Səyyad kimin çöldən-çölə dolannam,/Yarəb, mənim bəs şikarım necoldu? [14, s.584]; Yarəb, kim yetdi hovuna,/Eyvaz əyləndi, gəlmədi [11, s.121].

B- Xuda

Dastanda Allah, Tanrı mənalarını verən farsmənşəli Xuda sözü də işlənmişdir:

Xudam qoy artırsın cahu-cəlalun [14, s.591]; Xudam verdi Çamlıbeldə, ucaoldum [14, s.713]; Xudam xub yaradıb bir asi bəndə [11, s.99]; Xudam buyurmasın fərman [15, s.336].

Allaha xitab, müraciət, yalvarış mənalarını ifadə edən Xuda kəlməsi Xudaya [ay Allah, İlahi] şəklində də qarşımıza çıxır: Xudaya, əcəlin mana yetişsin, /Eyvaz təzə bitib, boya gəlibdi [13, s.299; 15. S.337]; Yardım eder güzel Allah/Yardım eder hüda mevla! [8, s.156].

C- Haqq (əl-Həqq/həqiqət)

“Koroğlu”nun variantlarında Allahın adı kimi ən çox doğru, gerçək kimi mənaları bildirən Haqq kəlməsindən istifadə olunduğunu da görürük: Top açılar qalasından,/Haq saxlasın bəlasından [5, s.412]; Hak yardım eylesin yoldan azana [7, s.42]; Seni bana verən Haktır, /Kerimdir ihsanı çoxdur [7, s.50]; Ol Hakkın emrine ben de razıyam [3, s.152]; Ayvaz bana ver bu sazı/Hak versin sene murazı [10, s.50]; Haq yaradıb mənim kimi qurd gidi [12, s.82]; Hax bəla versin namərdə [11, s.194]; Yad etdim Əli-Vəlini, Həqq yolunda qılıc çaldım [14, s.660]; Ölümə bulurdum çare/Emir Hakk`tan olmasaydı [7, s.254].

Ç- İlahi (ilah (ə.) – Allah, Tanrı)

İslamdan əvvəl Allah müxtəlif ad və sifətlərlə xatırlanıb. Bunlardan biri də Allahım, ya Allah mənalarını ifadə edən İlahi sözüdür. “Koroğlu”da da bu ada rast gəlinir: – İlahi, cəlalına min şükür olsun, deyəsən, işlər düzəlir [11, s.186]; İlahi Hasan çox yaşayasın [17, s.127].

D- Mövla (əl-Mövla/dost, ağa, başçı)

Eyvazım durur, oturur, /Mövləsin dilə gətirir [2, s.486]; Mevla rast getir işimizi/ Böyle oğlum Ayvaz inen [7, 140]; Aman Mevlam kurtar arslan Beyimi [3, 191]; Deli Yusuf diler ulu Mevladan/Ağ alnıma böyü yazmış Yaradan [3, s.143]; Arkadaş, yolcunun gelişini, çocuğun doğuşunu Mevla bilir [8, s.23]; Mevlam rahmeder guluna [10, s.170]; Nusratı Mevladan meydan alırım [7, s.118]. Burada Nusratı Mövla dedikdə Allahın – Mövlanın yardımını nəzərdə tutulur.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, dastanda Mövla kəlməsi tək işlənməkdən başqa, Qadir Mövla şəklində də qarşımıza çıxır: Qadir Mövladan gələcək,/Nə yazılıb başımıza [5, s.122]; Kadir Mevlam rahmeylesin haline [3, s.150]. Kadir Mevlam ne de güzel ses vermiş [17, s.135]. Qadir Mövlam, səndən kömək dilərəm, /Həsən yaralıdı, dərman istərəm [13, s.258].

E- Sübhan (ərəbcə mədh, tərif, alqış)

Sübhan nöqsanlardan uzaq olub mükəmməl olma anlamına gələn Allahın bir adıdır: Deli Yusuf der amani/Unutma gani Subhanı [3, s.143].

Ə- Yezdan (Yaradan, Allah, Tanrı)

Yezdan fars sözü olub Zərdüşt dinində xeyir Allahı adlı Tanrıya verilmiş bir ad olmuş, İslamiyyətdən sonra Allah mənasında işlənmişdir. “Koroğlu” dastanının türk variantlarında bu ada Yezdan və Gani Yezdan şəklində rast gəlinir: ...yezdana muhta-

cım/Cana kıymanam kıymanam [3, s.148]; Daima sığınur gani Yezdana/Bir bölücek şikar almalı Beyler [3, s.174]; Gani Yezdana muhtacım/İn Dizdar kızım olasan [3, s.193]; Unutma gani Yezdanı/Meded İrahan Arap meded [10, 22].

İ- Tanrı [əski türkcə: Tengri]

İslam dinində Allah adı, Tanrının xüsusi ismidir və ümumilikdə bu adın yerinə işlənir. Bütün türkcələrdə Təngri, Tənri, Tingir, Təngərə, Tanqara, Tanqır, Tenegere şəklində istifadə olunur. Türk tanrıçılığı bir sistem kimi Tanrı adı ətrafında təşəkkül tapmışdır. Allahın adları içərisində ən qədim türk kəlmələrindən olan Tanrı sözüne “Koroğlu” dastanında da rast gəlinir. Dastanın tədqiqə cəlb etdiyimiz variantlarında Allah və Tanrı kəlmələrinin eyni mənada işləndiyini görürük: Tanrı, yaman yerdə düşmüşəm dara./Mənə özün kömək ol, aman, aman! [6, ss. 228, 324; 5, s.246]; Mahru xanım dedi: – Can dayə! Bu sirri tək göydə ulu Tanrı, yerdə sən bilməlisən; Nə çoxdu Tanrının sığınacağı. Sonrası Allah kərimdi.; – Oğul, xeyir-duanız məndən, uğurunuz Tanrı-taaladan [13, 220]; Tanrıdan dövlət istərəm./Kaxetdə bir bağım ola! [5, s.136]; Orada kendi, kendine, hey Ulu Tanrım! Ben bu işi yapamıyacağım [7, s.31]; Tanrıyı fikrine götür/Leştir bu dağın yolları [3,169]; Tanrının aşkına basın kılıcı [10, s.36], Tanrım bana yazsın böyle bir melek [10, s.149]; Nə çoxdu Tanrının sığınacağı. Sonrası Allah kərimdi [13, s.220]; [Hey yatmaz uyumaz, mekandan münezzeh, hazır nazır, her yerde olan Tanrı, birsin! 8, s.158]

“Koroğlu” dastanında Tarı variantı da işlənmişdir: Tarı mənə göstərməsin dağını; Tarı bülür yalan yoxdur; Sözüüm budur, səni Tarı/Əlim əldən üzmə barı [14, ss. 233, 235, 648].

Göründüyü kimi, “Koroğlu”da həm Koroğlu, həm də dəliləri darda qalarkən, çətinliyə düşərkən Tanrını yardıma çağırır, ondan kömək istəyirlər. Tanrının dastandakı igidlərə mənəvi bir güc, qüvvə, uğur verdiyi də göstərilir:

X – Yaradan (Yoxdan var edən)

Türk kəlməsi olan Yaradan ismi yaratmaq felindən əmələ gəlmişdir. “Koroğlu” dastanında da bu sözə rast gəlinir: Yaradenin birliyinə kaniəm./Zəptetmişim Arabistan benimdir [3, s.147]; Yaradan yaradıb, salıb cahana./Şirin ləhcəli, xoş nişanlıyam [12, s.127];

Yaradan hoyuma yetə./Bu müşkül mətləbim bitə [6, s.240].

II Peyğəmbərlər

İslam inanclarına görə, bəşər tarixində yüz iyirmi dörd min peyğəmbər olmuşdur. Bu peyğəmbərlərdən Adəm, Nuh, İbrahim, İsmayıl, Davud, Yusif, Xızır, Süleyman, Musa, İsa, Məhəmməd və başqaları haqqında xalq arasında müxtəlif əfsanələr yaşamaqdadır. Belə ki, İsa-Musa möcüzələri, Yusifin gözəlliyi, Süleymanın müdrikliyi, Xızırın dirilik suyundan içməsi bədiiləşdirilərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

“Koroğlu” dastanında dini şəxsiyyətlərdən olan Adəm, Nuh, Süleyman, Davud, İsa, Musa, Yusif, Məhəmməd və s. peyğəmbərlərin də adı çəkilir:

A - Həzrəti Adəm

Dini rəvayətlərə görə, Adəm Allahın yer üzündə yaratdığı ilk insan və ilk peyğəmbər olmuş, cənnətdən şeytanın hiyləsi ilə (buğda yediyinə görə) qovulub bu dünyaya gəlmiş və insan övladı da onun nəslindən törəmişdir. Quranda Adəm peyğəmbər haqqında bir çox ayələr mövcuddur.

“Koroğlu” dastanından bir nümunəyə diqqət yetirək: Adəmi Xatəmdən bəri belə qırğın olmamışdı [14, s.369]. Bu nümunədə Hz.Adəm və Xatəmə – peyğəmbərlərin sonuncusu, möhürü Hz.Məhəmmədə, yəni birinci və sonuncu peyğəmbərlərə işarə edilir.

B - Həzrəti Süleyman

Tarixdə mehriban peyğəmbər, ədalətli padşah və hikmətli bir alim kimi tanınan Hz.Süleyman Davud peyğəmbərin oğludur və Quranda adı çəkilən peyğəmbərlərdəndir. Taxt, səltənət sahibi olan bu hökmdar cahangirlik etmək iddiasında olması, quş dilini bilməsi, cinləri, divləri, şeytanları ram etməsi və qarışqa ilə olan söhbətləri də rəvayət olunur.

Onun adı folklorda sehrli üzük, möhür, hüdhüd və Bilqeyis ilə birlikdə çəkilir. O daha çox quşların dilini bilən, müdrik bir obraz kimi təqdim olunur.

“Koroğlu” dastanının variantlarında da Süleyman peyğəmbər özünəməxsus çalarlarla təsvir olunur, onun ehtişamından bəhs edilir: Geydiyim igid kürküdü./Dünya Süleyman mülküdü [12, s.54; 4, s.68; 6, s.161]; Divlərə hökm edən Süleyman hanı? [11, s.196]; Bu dünya fənidir, fani, /Köçürübdür Süleymanı [14, s.704].

C – Həzrəti Yusif

Həzrəti Yaqubun ən sevdiyi oğludur. Quranda “Yusif” surəsi tamamilə ona həsr edilmişdir. Yusifin gözəlliyi, quyuya atılması, ondan ötrü atası Yaqub peyğəmbərin ağlamaqdan gözlərinin kor olması, yuxularının çin olması, Züleyxa ilə olan macəraları, zindana atılması, Misirə hökmdarlıq etməsi və s. haqqında olan əfsanələr də diqqəti cəlb edir. Ədəbiyyatımızda daha çox gözəllik timsalı kimi təqdim edilir. Belə ki, gözəlliyi ilə sevgili çox vaxt ona bənzədilir.

“Koroğlu”dastanında Hz.Yusif də yer alır: Yusifi qul edüb satmadun dünya? [15, s.214].

Dastanda Eyvaz gözəllik baxımından Hz.Yusifə bənzədilir və onun gözəlliyi belə dəyərləndirilir: Gedərəm hər yanı, hər torpağı gəzərəm, axtarram, bir Yusif kimi gözəl, Rüstəm kimi iyid oğlan taparam... [4, s.27]; Sən Yusifi-Kənansanımı, Paşasanımı, sutansanımı?/ Mələksənmi, insansanımı, Kimə çatar soyun, Eyvaz! [4, s.30; 5, s.33; 13, s.46]; Aşiq Cünun baxdı ki, vallah bu bir oğlandı ki, iyidlikdə Rüstəmzal, gözəllikdə Yusif onun əlinə su tökməyə yaramaz [13, s.46].

Ç - Həzrəti Musa

Misirdə doğulmuş bu peyğəmbərə Allah Tövrat adlı kitab göndərmişdir. Dini rəvayətlərdə Quranda adı 136 dəfə çəkilmiş Musa peyğəmbər “Sahibi-Tur” sifəti ilə yad edilir. Ədəbiyyatımızda onun Tur dağında Allahla danışması, əlindəki əsanı yerə atan kimi əsanın bir əjdahaya çevrilməsi, bu əsa ilə Nil çayını ikiyə bölməsi, Fironu suda boğması, əlini qoynuna soxub çıxaran zaman bəmbəyaz işıq saçması (yedi beyza) və s. kimi möcüzələri [əş-Şuəra surəsi] məşhurdur.

Eyni zamanda bir sıra hədislərdə Musa peyğəmbərin xalqa kömək etməyi özünə şərəf bilməsindən və onun əsl təvazökarlıq nümunəsi olmasından da söz açılır. “Koroğlu” dastanının Tiflis nüsxəsində Hz.Musadan kömək diləndiyi, onun mərhəmət və rəhm nişanəsi olduğu aydın görünür: Kömək olsun sənə Musiyi-İmran [14, s.285].

D- Həzrəti Məhəmməd

İslam dininə görə, Allahın elçisi (Rəsulullah) Məhəmməd peyğəmbər Allahın göndərdiyi sonuncu peyğəmbərdir və peyğəmbərlərin möhürü (Xətəmul ənbiya) sayılır. Bundan başqa, Hz.Məhəmməd Allahın buyruq, vəyh (vəyh - ilahi peyğəmbərlərin

Allah ilə mənəvi və gizli rəbitəsi) və göstərişlərini insanlara çatdıran bir şəxsiyyət hesab olunur. Hz.Məhəmməd haqqında ən çox şeir yazılan peyğəmbərdir. O, ədəbiyyatımızda Həbibullah sifəti ilə də anılmışdır.

“Koroğlu” variantlarında sonuncu peyğəmbər, müqəddəs İslam dininin yaratıcısı Hz.Məhəmmədin adı çəkilən məqamlar da diqqəti cəlb edir: Şəmşir dava günü əldə dal ola, / Dəstgirim Məhəmməd, Əli gərəkdi [11, s.90]; Koroğlu bu qayadan sürünə-sürünə gəldi, baş əydi: – ”Allahum məsəlla əla Mühəmmədən və ali Mühəmməd” (Allahummə səlli əla Muhəmmədin və ali Muhəmməd – Allahım, Məhəmmədə və onun ailəsinə xeyir-dua göndər) – deyif, Həzrət Əlinin üzünə baxdı. Bu zaman Əlinin gözündə bir damla yaş giləndi. O da salavat çöyürdü, dedi... [13, s.201].

E – Həzrəti Nuh

Yəhudi peyğəmbərlərindən olan Nuh ömrünün uzunluğu, “Nuhun tufanı” adlı məşhur dini rəvayətlə anılır. Quranın əl-Ənkəbut surəsinin 14-cü ayəsində Nuhun doqquz yüz əlli il ömür sürməsi göstərilir: Biz Nuhu öz tayfasına peyğəmbər göndərdik. Nuh onların arasında min ildən əlli əskik (doqquz yüz əlli il) qaldı. Onlar zülm etdikləri anda tufan onları yaxaladı [16, s.389];

Qeyd edək ki, folklorda, xalq arasında adına tez-tez rast gəlinən peyğəmbərlərdən olan Nuh gəmi və tufan ilə birlikdə anılır: Koroğlu'nun bütün beylərinin başına Nuh tufanı kopacak [8, s.486].

“Koroğlu” dastanında Nuhun uzun ömür sürməsinə də işarə edilir: Nuh ömür eylədi min doqquz yüz il [11, s.198]; – Demək, səni tanımayan Nuh peyğəmbərdir ki, onun da sümüyü sürməyə dönüb [11, s.49].

Ə – Həzrəti Xızır

Xalq yaradıcılığında, adətən, rast gəlinən peyğəmbər sırasında Xızır/ Xızır İlyas/Xızır İlyas xüsusi yer tutur. Qurani-Kərimin “əl-Kəhf” surəsində Xızıra yer verilmişdir. Bu surənin bir neçə ayəsi Musa peyğəmbərlə Xızırın yoldaşlığına həsr olunub. Dini rəvayətlərdə Xızırın İlyas və İsgəndərlə birlikdə zülmətə yolçuluqlarında abihəyatı axtarıb tapması və İlyasla bu sudan içərək ölümsüzlüyə qovuşması, dar gündə insanların dadına çatması və ayağının basdığı yerlərin yaşıla dönməsindən söz açılır. Ümumiyyətlə, türk dastanlarında Xızır qəhrəmanlara hamilik etmək, onlara yol göstərmək, fəlakətləri xəbər vermək və onları təhlükələrdən qurtarmq kimi funksiyaları yerinə yetirir.

“Koroğlu” dastanında Xızıra inam məqamlarından bəzi nümunələrə diqqət yetirək: “Koroğlu” dastanının Urfa rəvayətində Xızır dastan qəhrəmanlarının qoruyucusu, yol göstəricisi rolunda çıxış edir. Rəvayətdə göstərilir ki, Koroğlunun oğlu Hasan bəy quldurluğa gedərkən yolda Xızıra rast gəlir, ondan xeyir-dua alır. Xızır əlini onun kürəyinə çəkərək ona güc verir. Bir dəfə də Hasan anasının nəzərinə gəlib atdan yıxılarkən Xızır onu ölümdən qurtarır. Hasan Çinə gedərkən yenə yolda Xızır qarşısına çıxır: “Sen güzəlsin git, muvaffak olursun”, – deyir [3, 88].

Anadolu rəvayətinin “Akşehir Telli Nigar cəngi” hekayəsində göstərilir ki, Hasan bəy yaralananda Telli Nigar ağlayır, Allaha yalvarır. Xızır Allahın əmri ilə hazır olur (Bunun bu acı feryadına, zarı zarı ağlayıb göz yaşı dökmesine, cihanda dolanan Hızır İlyas, o anda hakkın emri ilə, kızın önünə hazır oldu), əyilib bir çiçək qoparır və qıza verir. Sonra Xızır yox olur. Qız çiçəkdən məlhəm düzəldir, Hasanın yaralarını sarıyır [8, s.158-159].

Bu motivə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinir. Dastanın “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda qırx namərdin sözü ilə Dirse xan oğlu Buğacı oxlayarkən boz atlı Xızır İlyas Buğacın köməyinə çatır. Onun dərmanının ana südü və dağ çiçəyi olduğunu söyləyir.

Eyni zamanda “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm” dastanlarında da Xızır motivinə yer verilmişdir. “Aşıq Qərib” dastanında Xızır tufana düşmüş Qəribin köməyinə çatır, onu ağ atının tərkinə alıb mənzil başına çatdırır. Xızırın əsərlərdə itənlərə yol göstərdiyindən və onlara köməyindən də bəhs edilir. “Əsli Kərəm” dastanında Kərəm və Sofi dağda çovğunda yolunu azarkən Xızır dərviş donunda köməyə gəlir və onları dardan qurtarır.

Maraqlı bir faktı diqqətinizə çatdırmaq ki, Türk folklorundakı Xızır obrazına məxsus funksiyaları bəzən Hz.Əli yerinə yetirir. “Koroğlu” dastanının “Pərzad xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolunda Koroğlu tanımadan Hz.Əli ilə güləşir, Hz.Əli onu götürüb Ağqayanın başına atır və Qoşabulağın üstündə atasının dəfni zamanı onun adını çəkdiyi üçün Koroğlunun kürəyinə əl çəkdiyini bildirir. Bununla da kürəyinin yerə gəlməyəcəyini deyərək, Düldülə minib bir göz qırpımında yox olur [13, s.201].

Bu nümunədə Hz.Əlinin Xızır kimi dara düşənlərə kömək əlini uzatmasına, insanlara arxa olmasına, habelə sonra yenidən qeyb olmasına işarə edilir.

Yeri gəlmişkən, bir çox məhəbbət dastanlarımızda haqq aşıqlərinə buta verilir. Bu funksiya çox vaxt qəhrəman yuxuda ikən dərviş (Xızır, Həzrəti Əli və s.) tərəfindən eşq şərəbinin içirilməsi ilə yerinə yetirilir. “Abbas və Gülgəz”, “Qurbani və Pəri” dastanlarında aşıqlərə butanı Xızırın yerinə Şahi-Mərdan – Hz.Əli verir.

III Xəlifələr

Həzrəti Əli

Paris və Tiflis nüsxələrində İslam tarixində Məhəmməd peyğəmbərin əshabələri içərisində öz elmi, biliyi, cəsəreti, qəhrəmanlığı və s. ilə seçilən Həzrəti Əliyə sevgi qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Maraqlı bir faktı diqqətinizə çatdırmaq: “Pərzad xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolunda Koroğlu tanımadan Hz.Əlinin atını istəyir. Hz.Əli atı vermir, Koroğlunun qurşağından yapışıb Ağqayanın başına atır. Eyni zamanda O, Koroğluya Qoşabulağın üstündə atasının dəfni zamanı onun adını çağırdığı üçün kürəyinə əl çəkdiyini, bunun üçün də kürəyinin yerə gəlməyəcəyini dediyini və qılıncının qılıncına dəydiyini söyləyir. Sonra isə, Hz.Əli Düldülə minib bir göz qırpımında yox olur [13, s.201].

Maraş rəvayətində Hz.Əlinin belə bir kəlamı gətirilir: “Hazreti Ali`dan kalma erkandır/ Eyilik ettiğindən sakın kendini”. Tiflis nüsxəsində də Şahi-Mərdan, Ağam Əli, Pirim, Şahlar şahı və s. kimi ifadələrlə Hz.Əliyə tez-tez müraciət olunur: Sığınuram şahı-mərdan Əliyə”, “Şahlar şahı Əli versün muradım [14, s.335].

Paris nüsxəsində Hz.Əli, şiə təriqəti xüsusunda rəvayətlər öz əksini tapıb. Burada Koroğlunun atası şiə kimi göstərilir. Koroğlu atasını vəsiyyətinə görə Məşhəddə dəfn edir: “Mirzə dedi:– Oğlum, mən burada öləcəyəm. Ona görə ki, ata və oğul hər ikimiz şeyyəyik” [11, s.16].

Bu nüsxədə Həzrəti Əli böyük sevgi və hörmətlə xatırlanır:

Əlini mən yar bilmüşəm,

Ağayı Qənbər bilmüşəm.

Kəndimdə hünər bilmüşəm,

Neyçün keçərəm səndən mən? [11, s.114]

Və yaxud:

Aləm bilsin: mən Əliyə nökrəm,
Düşmənin gözünə məzraq tökrəm. [2, s.487]

Eyni zamanda, Koroğlu bu nüsxədə hər çətinə düşəndə Hz.Əlinin adını çəkir, ondan imdad istəyir: “Koroğlu ya Əli deyib qılıncını çəkdi, ac qurd qoyun sürüsünə daraşan kimi leşi leş üstünə qaladı” [11, s.96]; Koroğluda bir yaxşı xəsyət vardı, həmşə güştü tutanda biləyini çirmiyif “ya Əli, sənnən mədəd” – deyərdi. Burda da gənə dedi: – “Ya Əli sənnən mədəd” [13, s.201].

Koroğlu Qıratı öyəndə bəzən onu Əlinin Döldül atına bənzədir [Döldül Hz.Məhəmmədin Hz.Əliyə ərmağan etdiyi atın adıdır]:

Əsli köhlən, yoxsa Döldül soyudu,/Qırat, mənə Çəmlibelə yetir, hey! [11, s.42].

Paris və Tiflis nüsxələrindən gətirilən misallardan da görüldüyü kimi, ən əx-laqi keyfiyyətlərə malik Əli obrazının tərənnümü və şüaləlik variantlar boyunca izlənməmişdir.

IV Əhli-beyt

Əhli-beyt termini ərəbcədə “ev əhli” anlamına gəlir. “Səhihi-Müslim”ə görə, Əhli-beyt (Ali-əba) dedikdə Həzrəti Məhəmmədin nəslindən və yaxınlarından olan Hz.Əli, Hz.Fatimə, Hz.Həsən və Hz.Hüseyn nəzərdə tutulur.

“Koroğlu” dastanının Paris və Xuluflu variantlarında Hz.Əlinin övladlarına – Həsən və Hüseynə də yer verilmişdir:

Həsən, Hüseynin beşiyi,
Örtüsü qara deyilmi? [12, s.71]

Həsən, Hüseyn ərş kürsüsü, dirəyi,
Kərbəlada şəhid etmədün, dünya? [11, s.196]

Həsən, Hüseynin beşiyi,
O rəngi – qara degülmü? [14, s.51]

V Mücərrəd varlıqlar

Allah, mələklər, cin, ruh və s. mücərrəd varlıqlar hesab olunurlar.

A – Mələklər

Mələk kəlməsinin cəm forması olan mələikə elçi mənasında işlədilir. Allahla maddi aləm arasında vasitəçilik etdikləri deyilir. Qurani-Kərimdə mələklərin Allaha itaətindən bəhs edilir.

Mələklər motivi də “Koroğlu” dastanını rəngləyən motivlərdəndir. Paris və Tiflis nüsxələrində mələkələr (mələklər) döyüş zamanı göy üzündə dolaşib Koroğlunu seyr edirlər:

Kəllələr kəsülsün, qanlar yerisün,
Mələkələr göy üzündə huşanə. [11, s.178]

Kəllələr kəsilsün, qanlar yerisün,
Gög yüzündə mələikə uşana. [14, s.198]

Ə.Qaracadağının “Şeyrlər məcmuəsi”ndə verilmiş bir şeirdə də bu motivlə qarşılaşırıq:

Kəllələr kəsilə, qanlar yeriyə,
Göy üzündə məlayiklər uşana. [6, s.422]

İstanbul rəvayətində Hasan bəy Qara vəzirin əsgərləri ilə vuruşur. Bu vaxt mələklər ona afərin deyir [3, s.91]. Maraş rəvayətində də mələk adı çəkilir:

Yerde insan gökte melek
Kıl ziyarət Han Ayvazı. [3, s.181]
Koç Koroğlu taşlar aldı döyündü.
Gökde Melek yerde insan bilindi. [1, s.276]

Dastanının Hümmət Əlizadə nəşrində Eyvaz gözəllikdə mələyə bənzədilir: Mələksənmi, insansənmi,/ Kimə çatar soyun, Eyvaz! [4, s.30]

“Koroğlu” dastanında Allah-Təalanın iki mələyinin – Əzrail və İsrailin adı çəkilir.

a – Əzrail

İslam dinində dörd böyük mələkdən biri olan Əzrail Qurani-Kərimin Səcdə surəsində Ölüm mələyi kimi təqdim edilir [16, s.11]. Əzrailin vəzifəsi Allahın təyin etdiyi vaxt əəli çatmış insanların canını almaqdan ibarətdir.

Behcət Mahir rəvayətinin “Bolu bəyi” qolunda Əzrayıl motivi ilə qarşılaşırıq. Digər variantlarda bu epizoda rast gəlinmir, Əzrayılın yalnız adı çəkilir:

Davada dilim bilməz ray,
Əzrayıl bir yanın olsun! [6, s.391]

Əzrayıl hər yanın olsun [5, s.411]

Koroğlu der, vallah səni öldürəm,
Can alıcı Əzrayılam, gəlmişəm. [11, s.20; 14, s.242]

b – İsrail

İslamiyyətdə Allaha çox yaxın olan dörd böyük mələkdən biri İsrailin vəzifəsi qiyamət günü sur [şeypur] çalib ölümləri qəbirdən qaldırmaqdır. “Koroğlu” variantlarında İsrailin adına M.Təhmasib və H.Əlizadə nəşrlərində rast gəlinir:

İsrailin suru onun yanında milçək vızıltısı olacaq [6, s.33].
İsrailin surunu çala, qoymaram [6, s.218; 4, s.170].

Mücərrəd məkanlar

Variantlarda cənnət, cəhənnəm axirət kimi mücərrəd məkanlara da rast gəlinir:

Cənnət

İslami inanca görə, cənnət insanların əbədi olaraq qalacaqları bir axirət məkanıdır. Bu məkan Allahın əmr və qadağalarına əməl edərək dünya həyatını tamamlayanların gedəcəyi yerdir. Dastanın “Zərnişan xanımın Çəlibelə gəlməyi” qolundan nümunəyə diqqət yetirək:

Gözəllər çıxıbdı seyrəngahına,
Bənzəyir cənnətə bu bağlar indi. [13, s.253]
O zindan sanki cənnətdən bir köşe olmuş. [17, s.142]

Cənnət kəliməsinin yerinə bəzən behişt ifadəsi də işlənmişdir. Behişt də cənnət anlamına gələn bir sözdür. “Mərcaan xanımın Çəlibelə gəlməyi” qolundan: Əmir xan irəli yeriyyə Mərcaan xanımın behişt qoxulu əlinnən öpdü....

Cənnət varlıqlarından olan huri, pəri də dastanda yer alır. Sevgilinin gözəlliyi bu mücərrəd varlıqlara bənzədilir: Səndən qeyrəz huri görsəm, sevmərəm [5, 332]; Huri melek mi mah yüzü benli [3, 158]; Biri huri biri melek bunların/ İkisi de gayet kökçək bunların [3, s.175]; Aslı huridir sorana [1, 314].

Cəhənnəm

Axirətdəki əzab yeri olan, içərisindəki atəşlə ön plana çıxarılan cəhənnəm Quranın bəzi surələrində detallı təsvir edilir. Bu variantlarda da cəhənnəm sözü Qurandakı mənasında işlədilmişdir: - Durun ayağa, gedək, deyirlər ki, Məkkədən gələn adamın ziyarətinə gedənləri cəhənnəm odu yandırmaz [11, s.60]. Mərcaan xanımın bu sözləri dünyayi-ələmi xanların gözündə nura, çırağbana döndərdi, yazıq sayılın gözlərində də cəhənnəm zülmətinə çevirdi... [15, s.410]; Yerə qoyanda Koroğlu baxdı ki, kişi çoxdan cəhənnəmə vasil olub [5, s.165]; Bu il ölübsən, bildir, Qəcər Alı bayaq ha cəhənnəmə vasil oldu [6, s.252].

Axirət

Axirət kəlməsi içərisindəki bütün varlıqlarla birlikdə o biri dünyanı ifadə edir. “Koroğlu” dastanında da axirət kəlməsinin işləndiyini görürük:

Heç deməsən, axirətdə ölüm var,
Öldürməsəm, bu boynumda baqıdır [14, s.579].

Variantlarda Qurana müsəlmanların müqəddəs kitabı kimi baxılır: Mustafabəy Quran gətirdi, Dəmirçioğlu Qurana əl basıb and içdi [11, s.160]. Bilindiyi kimi, İslam dinində qədərə, alın yazısına, ümumiyyətlə, taleyə inam təsəvvürü var. Bunu insanlar Allahın dəyişilməz bir hökmü kimi anlaşırlar. Qədərçilik təsəvvürlərinin “Koroğlu”da əks-sədasından bir neçə örnək göstərək:

Qadir mövladan gələcək/Nə yazılıb alınımıza.
Haqdan beləymiş yazılar,/Ay bu gələn yar olaydı! [5, s.205].
Deli Yusuf diler ulu Mevladan/Ağ alınma böyle yazmış Yaradan [3, s.143].
Hələ Allahın yazısını pozan olmuyub [15, s.337].

Türk variantlarında iman əhli və dini bütün olanlardan da danışılır [1, 164]. Maraş rəvayətində Ayvaz və dostlarının ölümündən sonra Koroğlu niyaz üçün Qibleyə dönür və namaz qılır:

Koroğlu eyledi niyaz
Yön Kibleye kıldı namaz
Sağ olaydı oğlum Ayvaz
Yedi deryayı keçərdim [3, s.171].

Antep rəvayətinin V hekayəsində Bolu bəyinin də namaz qıldığı göstərilir. Göründüyü kimi, dastanda Koroğlu və dəliləri abdəst alıb namaz qılırlar, Qurani-Kərimi müqəddəs bir kitab sayırlar.

Burada belə bir məqam diqqəti cəlb edir: Variantlarda andiçmə motivi də maraqlıdır. Paris nüsxəsində and içəndə Allaha, ocağa and içilir, müqəddəs kitab olan Qurana əl basılır (“And olsun Al-Osmanın ocağına, birimiz də Koroğludan sağ qurtarmayacağıq”; “And olsun Allaha ki, daha Qıratın üzünü görməyəcəksən”; “Eyvaz Qurana əl basıb, and içdi” [11, ss.43, 87, 147].

Tiflis nüsxəsində müqəddəs varlıqlara and içilir, “Pirim haqqı” deyilir: “Pirim haqqı, düşmən qolun bağlaram” [14, s. 410].

Antep və Maraş rəvayətlərində dinlə birlikdə, əzizlərə – Ayvazın başına and içilir: Eşer bize yardım edeyim dersen, dinim hakkı, Ayvaz başı için gılıcıma size çeviririm [10, s.167]; “Gelin yemin etdim Ayvaz başına; Ayvaz başı iyi bilin andımı [3, ss. 37, 54].

– Ə, səni and verirəm Allaha, de görüm kimsən? (15, 418)

Maraqlıdır, Xulufu, H.Əlizadə və Təhmasib nəşrlərində şərablə dolu badənin içilməsi də and hesab olunur: – Eyvaz bala! Allahı seversən, bizi tez agah elə görək... [15, s.404]

“Koroğlu” dastanında inanc motivlərindən danışanda bir cəhətə ayrıca fikir vermək lazımdır. Etiqad motivlərini dastanın dini təəssübkeşliyini təsdiqləyən bir dəlil kimi anlamaq yanlış olardı. Dastanda bəzi cəhətlər onda inanc hüriyyətinin olduğunu bildirir. Başqa dinlərə hörmətlə yanaşma [elmi anlamda tolerantlıq] mövcuddur. Hətta bəzi inamsız dəlillər belə “Koroğlu” dastanında xatırlanırlar. Təhmasib nəşrində tanınmış dəlildən birinin adı Tanrıtanımaz, Xulufu nəşrinin II hissəsində isə cəlladlardan birinin adı Allahdanqorxmaz kimi göstərilir.

Qeyd edək ki, dastanda dini motivlər haqqında danışdığımızdan daha çoxdur. Hər iki mətndə yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa, dini ünsür və motivlərə rast gəlinir.

Burada diqqəti bir məqama yönəltmək istəyirik ki, Sovetlər Birliyində İslam ideologiyasına, müsəlman etiqadına və şəriətinə qarşı bir təbliğat var idi. Bu dönmədə İslam dininə və İslam mədəniyyətinə qadağalar qoyulur və Sovet ideologiyası dinsizliyi ön plana çəkirdi.

Sovet ideologiyası “Koroğlu” dastanından da yan keçmədiyi üçün dastan Sovet hakimiyyəti illərində hakim ideologiyaya uyğun şəkildə müxtəlif dəyişikliklərə uğramışdır. Belə ki, Sovet dövründə tədqiqatçı alimlərin bir çoxu bu hakim ideologiyanın təsiri altında Koroğlunu öz zaman və mühitlərinə uyğunlaşdırmağa çalışır, dastan qəhrəmanı Koroğlunu sinfi savaşın başçısı kimi təqdim edir və dastanın dini motivlərdən uzaq olduğunu vurğulayırdılar.

“Koroğlu” dastanının nəşrində və böyük populyarlıq qazanmasında əvəzsiz xidmətləri olan M.Təhmasib də bu totalitar rejimin təsiri altında olduğu üçün “Koroğlu” dastanındakı dini motivləri qəbul etmir və bu dastanın dinlə əlaqəsi olmadığını diqqətə çatdırır: “1610-1630-cu illər boyu davam etmiş əzəmətli bu kəndli üsyanının ən xarakter, ən yaxşı cəhətlərindən biri onun, bir növ, internasional tərkibə malik olmasıdır. İlk məxəzlərin verdiyi məlumata görə, bu hərəkatda iştirak edənlər içərisində “allahdan qorxmayan xristianlar da var imiş”. Üsyanın belə bir tərkibə malik olması, aparılan mübarizənin hər cür dini motivlərdən kənar, antifeodal azadlıq mübarizəsi olması buna əsaslanan, bu mübarizə ilə səsleşən “Koroğlu” epusunun dini təsirlərdən və eləcə də milli məhdudiyətdən tamamilə azad bir əsər kimi yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. **Qəti surətdə demək olar ki, Azərbaycan “Koroğlu”sunda dini heç bir şey yoxdur**” [2, s. 8-9].

Burada diqqəti bir məqama da yönəltmək istəyirik ki, M.Təhmasib dastandakı müsəlmanlıq tendensiyasını A.Xodzkonun fəaliyyətinin nəticəsi kimi göstərir: “... əsərdə (Xodzkonun əsərini nəzərdə tutur - E.İ.), eləcə də Koroğlunun özündə çox aydın şiəlik, hətta müsəlmançılıq meyilləri vardır. Zənnimcə, bunlar hamısı Xodzkonun öz “fəaliyyətinin” məhsuludur” [2, s. 18].

Bildiyimiz kimi, ziyalılarımızın bir çoxu sovet totalitar rejiminin qara siyahısına düşməmək üçün bu rejimi qəbul etmək zorunda qalır və sovet ideologiyasının mövcud qanunlarına tabe olurdular. Sovet dönəmində ateist təbliğat güclü olsa da, dastan siyasi müdaxiləyə uğrasa da, Azərbaycan “Koroğlu”su, M.Təhmasibin yazdığı kimi, heç də dini təsirlərdən tam uzaq deyil. Bu nəşrdə də islami ünsür və motivlərə

rast gəlinir, Allah Təalanın sifətləri vəsf edilir, onun böyüklüyü, qüdrət və əzəməti, insanların qəlbində özünə yer etməsi poetik bir şəkildə ifadə olunur.

Yuxarıda deyilənlərə dayanaraq deyə bilərik ki, “Koroğlu” dastanının tədqiqata cəlb etdiyimiz variantlarında Məhəmməd, Əli, Hüseyn və başqa adlar, sadəcə, tərənnüm olunmur, bu tərənnümün, öygünün içində yüksək mənəvi dəyərlər təbliğ olunur. Variantlarda Allaha inanc, Peyğəmbərlərə sevgidən başqa, Quranın ayrı-ayrı surələrinə istinad edilir, İslamlığın iki müqəddəs şəhəri olan Məkkə və Mədinə anılır, Qiyamət günündə dünyadakı haqların sorulacağı inancı açıqca görünür, mələklərin vəzifələri açıqca ortaya qoyulur, cənnət, cəhənnəm və digər mücərrəd məkanlar yer alır. Eyni zamanda, huri, pəri, cin, şeytan kimi mücərrəd varlıqlara, Qiblə, Kəbə, hacı, bismillah, vallah, inşallah, əcəl, fələk, kəlmeyi-şəhadət, abdəst, namaz kimi başqa ünsürlərə də işarə edilir. “Koroğlu” dastanının Paris, Tiflis nüsxələrində və Türkiyə variantlarında dini motivlər daha çox üstünlük təşkil edir. Paris və Tiflis nüsxələrində Həzrəti Əlinin adına intensiv olaraq rast gəlinir, “Dinimiz bir qədim dindir deyilir [11, s.115] və şüalə daha qabarıq şəkildə göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Anadol C. Koçyiğit Koroğlu. İstanbul: Türkmen Kitabevi, 1997.
2. Azərbaycan dastanları, beş cild. IV cild. – Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1969.
3. Boratav P.N. Koroğlu destanı. – İstanbul: Adam, 1984.
4. Koroğlu (Toplayanı: H.Əlizadə). – Bakı: Azərənəşr, 1941.
5. Koroğlu (Tərtib edən: M.Təhmasib). – Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1949.
6. Koroğlu (Tərtib edən: M.Təhmasib). – Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1956.
7. Koroğlu (Derleyen: F.Arsunar). – Ankara, Güzel Sanatlar Matbaası, 1963.
8. Koroğlu (Anlatan: B.Mahir, Der.: M. Kaplan, M.Akalın, M.Bali). – Ankara: Sevinç Matbaası, 1973.
9. Koroğlu (Tərtib edən: M.Təhmasib). – Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1975.
10. Koroğlu (Antep Rivayeti – Hazırlayan: H.Bayaz.). – İstanbul: Karacan Yayınları, 1981.
11. Koroğlu (Paris nüsxəsi). – Bakı: Ozan, 1997.
12. Koroğlu (Vəli Xuluflu nəşri). – Bakı: Elm, 1999.
13. Koroğlu (Hazırlayanlar: İ.Abbasov, B.Abdullayev). – Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
14. Koroğlu (Tiflis nüsxəsi). Bakı: Səda, 2005.
15. Koroğlu (Tərtib edən: İ.Abbaslı, B. Abdulla). – Bakı: Lider, 2005.
16. Qurani-Kərim (Ərəb dilindən tərcümə edən: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev). – Bakı: Azərənəşr, 1991.
17. Maraş ağzı Koroğlu (Hazırlayan: Hacı Ali Özturan). – Kahramanmaraş: UKDE Kitaplığı, 2009.

Çapa tövsiyə edən: Fil.ü.e.d. Ramazan Qafarlı